

В. Т. Іватовіч-Бабіч

АКСІЯЛАГІЧНЫЯ ДАМІНАНТЫ
МОЎНАЙ КАРЦІНЫ СВЕТУ БЕЛАРУСАЎ

Згодна з тэорыяй аб сацыяльным паходжанні каштоўнасцей Э. Фрома выжыванне любога грамадства з яго ўласнай сацыяльнай структурай і супярэчнасцямі павінна стаць вышэйшай мэтай для ўсіх яго прадстаўнікоў,

а правілы, якія забяспечваюць выжыванне пэўнага грамадства – гэта вышэйшыя каштоўнасці, якія з’яўляюцца абавязковымі для кожнага асобнага індывіда. Маральныя каштоўнасці і прыярытэты ўтвараюць падмурак, ядро любой этнічнай культуры, дазваляюць вызначыць яе змест і накірунак, а таксама пэўным чынам дапамагчы ў вырашэнні актуальнай праблемы пошуку нацыянальнай ідэі.

Моўная карціна свету народа – своеасаблівая сукупнасць уяўленняў пра свет, пэўны спосаб канцэптуалізацыі рэчаіснасці, увасоблены з дапамогай моўных сродкаў. Такім чынам, можна сказаць, што мова прапануе сваім носьбітам матрыцу, праз якую яны ўспрымаюць навакольную рэчаіснасць.

Вусная народная творчасць, фразеалагічная і парэміялагічная спадчына з’яўляюцца важнымі сродкамі выяўлення ўнутранага свету чалавека, яго свядомасці, маральных і эстэтычных ідэалаў, духоўных каштоўнасцей народа. Перадусім у лексіцы, фразеалогіі і парэміялогіі найбольш дакладна адлюстравана моўная карціна свету пэўнага этнасу, і гэтыя ўзроўні мовы ствараюць падмурак для розных культурных стэрэатыпаў.

Зварот да вышэйпералічаных моўных крыніц, а таксама да лепшых узораў мастацкай літаратуры і публіцыстыкі і іх ўважлівае вывучэнне дазваляюць адмовіцца ад некаторых стэрэатыпаў, накіраваных таго, што беларусы часта кіруюцца ў сваім жыцці прынцыпам “мая хата з краю”, з’яўляюцца індывідуалістамі па натуре. Прыказкі, прымаўкі і фразеалагізмы як скарбніца народнай мудрасці супярэчаць такому ўяўленню пра беларусаў.

Схільнасць да сумеснай працы, узаемадапамогі, якая ўвасобілася ў такую аксіялагему, як *талака*, знаходзіць сваё адлюстраванне ў фразеалагічнай карціне свету: *адзін – дасужы, ды не дужы; адна галавешка і ў печы не гарыць, а дзве і ў полі не тухнуць; адна галавешка не гарыць, а толькі тлее; аднаму і ў кашы няспорна; адною рукою і вузла не завяжаш; адным калом плоту не падапрэш; адным пальцам і гузік трудна зашпіліць; аднымі рукамі нямнога зробіш; таму ў свядомасці беларуса моцна зафіксавана вялікая каштоўнасць грамады, калектыву, згоды: *без грамады – як адзінокі журавель перад пакровамі; будзе людзям, то будзе і нам; гуртам і ў бядзе лягчэй; дзе дружна – там і хлебна; дружнай грамадзе воўк не страшны; і як вялікае няшчасце, бяда ўспрымаецца самота, адзінота і нязгода: *засталася адна ў хаце – не дам рады кацяняці; згода будзе – нязгода руйнуе; згода збірае – нязгода растрае; і воўк дружыну кліча; і птушцы адной нудна; пчолкі па адной не селяцца; рада людзей гуртуе; рой гару павярнуў*. Адчуць сябе асобай, чалавекам, вызначыць сваю вартасць можна толькі ў грамадзе, у супрацоўніцтве: *грамада – вялікі чалавек; змяшаўся між людзей, то і ён чалавек; ідзі з людзьмі, то не згубішся (то не зблудзіш); у лесе людзі дзічэюць, а ў людзях люднеюць*; вельмі вялікае значэнне беларусы надаюць радзе (уменню радзіцца, абмяркоўваць, выслухоўваць парады; прымаць сумесныя рашэнні): *рада людзей гуртуе; якая рада, такая і грамада; там добрая рада, дзе шчырая парада; рада з людзьмі ніколі не шкодзіць; рада***

людзей гуртуе, а крык і свіст разганяе; парада не здрада, акрамя таго, падкрэсліваюць каштоўнасць супрацы для здароўя чалавека, яго фізічнага стану: калі робіш у купе, не баліць у нупе; што аднаму цяжка, тое гуртам лёгка і г.д.

Уладзімір Караткевіч у “Зямлі пад белымі крыламі” таксама спыняецца на такой якасці беларуса, як “заўсёдная гатоўнасць прыйсці на дапамогу ў бядзе”, прычым гэтая гатоўнасць з’яўляецца вынікам супольна прынятага рашэння: “Калі ў каго на вёсцы здараўся пажар – вёска талакою ішла красці панскі лес, калі не было свайго, за пару дзён ставіла пагарэльцу новую хату, дзялілася з ім жыта: кожны адсыпаў са сваіх засекаў колькі мог, каб чалавек мог дажыць да вямны і абсеяўся. <...> Гэта не таму, што былі такія ўжо добрыя. Без гэтага было – не выжыць”.

Відавочна, што сям’я як найменшая супольнасць, малы калектыў, невялікая, але грамада, у свядомасці беларусаў таксама з’яўляецца важнай каштоўнасцю. Апроч таго трэба адзначыць, што сямейныя стасункі беларусаў, як лічаць этнографы, выклікаюць ўвогуле пэўную цікавасць, таму што пачынаючы з XIV–XVI стст. сям’я разглядалася нашымі продкамі не як частка грамадства, а як частка народа – своеасаблівая форма ўвасаблення этнасу, а спалучэнне этнічных і сацыяльных норм у сваю чаргу рабіла яе своеасаблівай мікрамадэллю народа, таму у дакументах XIV–XVI стст. паняцце *сям’я (сям’іца)* часта мела сэнс ‘злучэнне, аб’яднанне наогул’. Сацыяльны характар унутрысямейных адносін зафіксаваны, напрыклад, у такіх устойлівых спалучэннях, як *гаспадар і баба – адна рада; гаспадар і жонка – найлепшая сполка*. Адно са значэнняў, зафіксаваных ў “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” у артыкуле “сям’я”, пададзена, як ‘*група, арганізацыя людзей, аб’яднаных агульнымі інтарэсамі, дзейнасцю*’. Высокая частотнасць слова *сям’я* (уваходзіць у першую тысячу слоў) сведчыць пра тое, што яно з’яўляецца часткай падмурка моўнай свядомасці беларусаў, а сам інстытут сям’і ўваходзіць у сістэму аксіялагічных дамінантаў моўнай карціны свету народа. Безумоўна, з цягам часу канцэптуалізацыя сям’і набывала адпаведныя перыяду прыкметы і страчвала тыя, якія зараз можна рэканструяваць з дапамогай беларускай фразеалогіі і парэміялогіі, што і было зроблена айчыннымі навукоўцамі ў шматлікіх даследаваннях апошніх гадоў.

Мерай духоўнасці чалавека для беларусаў з’яўляюцца таксама яго адносіны да працы як першаасновы жыцця і дабрабыту, з аднаго боку: *без клопату і без поту наш брат не пражыве; хто працуе (дбае), той і мае*; з іншага боку, праца для беларуса – крыніца шчасця: *без працы не будзе шчасця*; акрамя таго, праца для беларуса – крыніца здароўя, яе гаючыя якасці адлюстраваны ў шэрагу прыказак і прымавак: *не на адну хваробу праца – найлепшыя лекі; праца здароўя не адбірае*, прычым больш каштоўным лічыцца здароўе душы, а не цела: *хоць рукі баляць, але душы лёгка*, а чалавек працы заслугоўвае асаблівай пашаны: *таго на кут, у каго мазалі цвядзейшыя*.

Як бачым, тоеснымі слову *працаваць* можна лічыць дзеясловы *кляпаціцца, дбаць*.

Як заўсёды трапна пра працавітасць беларусаў выказаўся У. Караткевіч: *“...зямляк наш вызначаецца і ўтрапёнай любоўю да працы. Я нават сказаў бы: валовай упартасцю ў ёй”*. Упартасць таксама ўспрымаецца як каштоўнасць, якая дапамагае беларусу вытрымаць часам у няпростых умовах, у тым ліку і кліматычных: бо *“скупая зямля ой як нялёгка давала хлеб”*. Народ даўно заўважыў, што белая зямля не народзіць пшана; глыбей узарэш – болей збярэш; дай зямлі і яна табе дасць, і таму сумленнай, руплівай працы (*шчырая праца – мазалёвая*) супрацьпаставіў лайдацтва, ляноту: *дзе шчырая праца, там густа, а дзе лянота, там пуста*.

Трэба таксама адзначыць сакральны характар працы ў светаўспрыманні беларуса, духоўны вопыт паказвае беларусу, што праца з’яўляецца сродкам выратавання душы і самаўдасканалення: *праца нікога не ганьбіць; праца чалавека трымае і ўзбагачае, а гультайства псуе; праца не паганіць чалавека, а корміць, і поіць, і вучыць*.

Спрадвеку праца беларуса была цесна звязана з зямлёй, якая можа быць удзячнай, адказваць узаемнасцю на любоў і клопат пра яе: *зямля заўсёды дзякуе; зямля – талерка, што пакладзеш, тое і возьмеш; зямля ўсяго дасць, але ў яе не паложыш – нічога не дасць*.

Зямля з’яўляецца своеасаблівым цэнтрам беларускага светаўспрымання, крыніцай існавання, вялікай каштоўнасцю, а яе наяўнасць і ўрадлівасць – мерай матэрыяльных і духоўных даброт працаўніка: *зямелька – матка наша: і корміць, і поіць, і адзявае нас*. Нават сёння ўжо моцна ўрбанізаваны беларус імкнецца да зямлі, якая ў лічбавым стагоддзі з яго няспынай віртуальнай камунікацыяй звязваецца з магчымасцю адпачынку для душы і стварае спрыяльныя ўмовы для так званай перазагрузкі, бо *родная зямелька – як зморанаму пасцелька*. Таму, напэўна, больш дакладным і адпаведным будзе тут выказванне У. Караткевіча: *“Любіце гэтую сваю святую зямлю аддана і да канца. Іншай вам не дадзена ды і непатрэбна”*; безумоўна, у гэтым кантэксце адначасова актуалізуецца яшчэ адно значэнне лексемы *зямля* – ‘край, краіна’, што дазваляе ў сваю чаргу звярнуць увагу на значнасць у моўнай карціне свету беларусаў і такой аксіялагемы, як *патрыятызм* (*любоў да роднай зямлі/краіны/Радзімы*), якая, на нашу думку, патрабуе асобнага грунтоўнага даследавання.

Такім чынам, вынікі праведзенага на ўзроўні фразеалагічнай (побытавай, наіўнай) і мастацкай карціны свету даследавання дазваляюць зрабіць выснову, што аксіялагемы *талака* (*грамада*), *сям’я*, *праца*, *зямля* з’яўляюцца каштоўнымі дамінантамі моўнай карціны свету беларусаў і вызначаюць у пэўнай ступені характар аксіялагічнай сістэмы як аднаго з паказчыкаў этнічнай самаідэнтыфікацыі народа.